

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО І КРИМІНОЛОГІЯ

УДК 343.97

О.Г. Кулик,
доктор юридичних наук, старший науковий співробітник,
завідувач лабораторії ДНДІ МВС України, м. Київ
І.В. Наумова,
начальник відділу ДНДІ МВС України, м. Київ

ЗАСУДЖЕННЯ ТА ПОКАРАННЯ ОСІБ, ЩО ВЧИНИЛИ ЗЛОЧИНИ В УКРАЇНІ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ

У статті аналізуються сучасні тенденції практики засудження осіб, які вчинили злочини, в Україні. Визначається обсяг діяльності судів щодо розгляду кримінальних проваджень, засудження та незасудження осіб, провадження щодо яких розглядаються. Проаналізовано динаміку чисельності засуджених за вчинення злочинів, визначені фактори, які на неї впливають. Розглянуто структуру засуджених до відбування покарання осіб за видом призначеного їм основного покарання, визначені суттєві зміни, які відбулися в ній останніми роками. Охарактеризовано практику призначення судами України позбавлення волі, встановлено, на які строки цей вид покарання призначається частіше. Визначені тенденції практики звільнення засуджених осіб від відбування покарання з випробуванням як основного виду звільнення від відбування покарання.

Ключові слова: карна політика, засудження, кримінальне судочинство, кримінальне провадження, кримінальне покарання, вид кримінального покарання, звільнення від відбування покарання з випробуванням.

В статье анализируются современные тенденции практики осуждения лиц, совершивших преступления в Украине. Определяется объем деятельности судов по рассмотрению уголовных производств, осуждения и неосуждения лиц, производство по которым рассматривается. Проанализирована динамика численности осужденных за совершение преступлений, определены факторы, которые на нее влияют. Рассмотрена структура осужденных к отбыванию наказания лиц по видам назначенного им основного наказания, указаны существенные изменения, которые произошли в ней в последние годы. Охарактеризована практика назначения судами Украины лишения свободы, установлено, на какие сроки этот вид наказания назначается чаще. Определены тенденции освобождения осужденных от отбывания наказания с испытанием как основного вида освобождения от отбывания наказания.

Ключевые слова: карательная политика, осуждение, уголовное судопроизводство, уголовное производство, вид уголовного наказания, освобождение от отбывания наказания с испытанием.

Paper analyzes current tendencies in the practice of convicting persons who committed crimes in Ukraine. The scope of the activities of the courts for the consideration of criminal proceedings, condemnation and non-condemnation of persons, whose proceedings are considered, is determined. The dynamics of the number of convicts for committing crimes has been analyzed, and the factors that influence it have been determined. The structure of prisoners sentenced to serve their sentence according to the

types of the main punishment that they have been appointed is considered, and significant changes that have occurred in it in recent years are indicated. The practice of appointing the Ukrainian courts of deprivation of liberty is described, it is established, for what terms this type of punishment is appointed more often. Tendencies in the release of convicts from serving their sentences with testing as the main type of release from serving their sentences have been determined.

Keywords: *punitive policy, conviction, criminal proceedings, type of criminal punishment, release from serving punishment with trial.*

Одним із вагомих факторів впливу на кримінальну ситуацію в країні є реакція держави на вчинення злочинів, яка проявляється у практиці засудження та покарання судами осіб, що їх вчинили. У кримінології є загально визнаним, що практика призначення кримінальних покарань, ступінь їх невідворотності, адекватність заходів покарання суспільній небезпечності вчинених посягань здійснює стримуючий вплив як на поведінку осіб, що вже вчинили злочин, так і на поведінку решти населення. Результати ряду досліджень свідчать про те, що низький рівень злочинності спостерігається у країнах, у яких здійснюється дієвий соціально-правовий контроль за злочинністю, зокрема, здійснюється оптимальна, тобто адекватна кримінальній ситуації каральна політика судів [1, с. 145–154].

У ряді публікацій ми вже аналізували особливості каральної політики судів України за останні десятиліття [2, с. 161–202; 3, с. 261–290]. За останні роки ситуація із застосуванням кримінальних покарань зазнала певних змін, як і осмислення та визначення їх впливу на стан злочинності в країні. У статті розглядаються основні тенденції каральної політики держави, визначені на основі аналізу статистичних звітів про кількість осіб, засуджених, виправданих, справи щодо яких закрито, неосудних, до яких застосовано примусові заходи медичного характеру, та види кримінального покарання (нині – форма № 6) в Україні за 2004–2016 рр.

Обсяг діяльності судів щодо розгляду кримінальних проваджень характеризує такий показник як кількість осіб, вироки (постанови) щодо яких набрали законної сили. У 2004 р. було зафіксовано 231003 таких осіб. Упродовж наступних років їхня кількість переважно скорочувалася, особливо суттєво у 2013 р. (–20,5 %) та 2016 р. (–17,7 %), унаслідок чого у 2016 р. цей показник становив 93955. Тобто обсяг діяльності судів щодо розгляду кримінальних проваджень зменшився за ці роки у 2,5 рази. Ці дані свідчать про значне зменшення інтенсивності діяльності системи кримінального судочинства у країні.

Сукупність осіб, вироки (постанови) щодо яких набрали законної сили, у свою чергу, поділяється на дві групи: осіб, які в результаті судового розгляду були засуджені, і осіб, яких в результаті судового розгляду засуджено не було. Перший показник по суті й характеризує масштаб первинного карального впливу держави на злочинців у вигляді їх засудження судом. Особи, які не були засуджені, поділяються на групи осіб, провадження стосовно яких було закрито; неосудних осіб, до яких застосовано примусові заходи медичного характеру, та осіб, яких було виправдано.

Відсоткове співвідношення представників зазначених 4 груп від усіх осіб, вироки (постанови) щодо яких набрали законної сили, протягом аналізованого періоду зазнало змін (рис. 1).

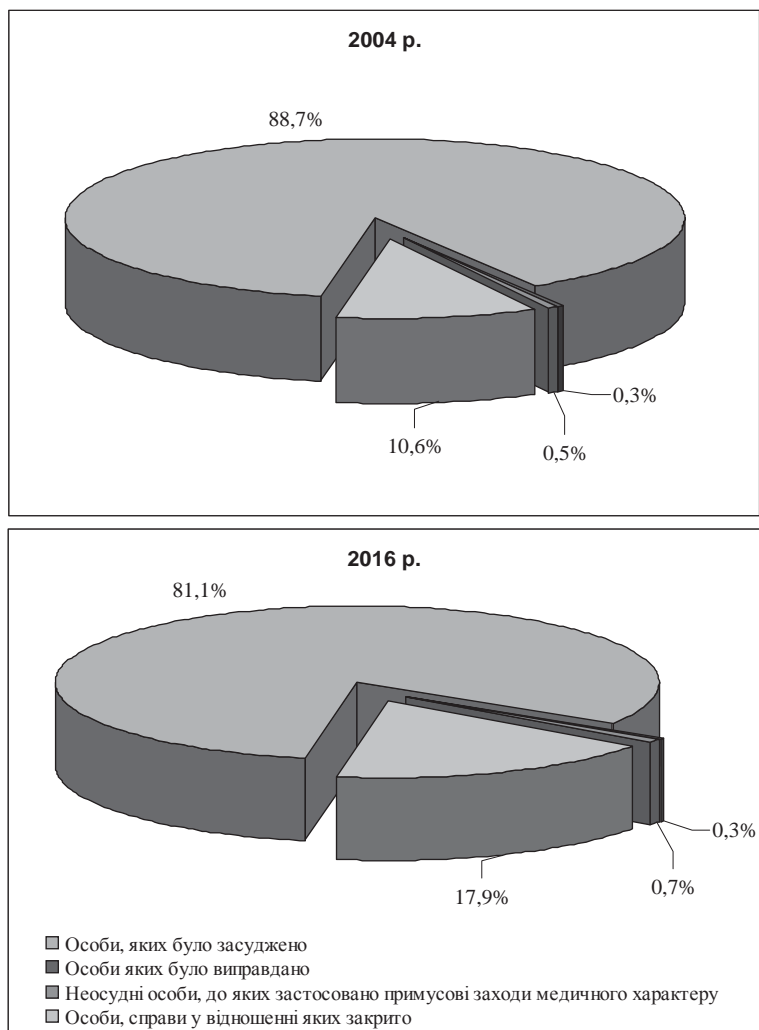

Рис 1. Розподіл осіб, вироки (постанови) щодо яких набрали законної сили у 2004 та 2016 рр. (у %)

Засуджені особи становили абсолютну більшість осіб, вироки (постанови) щодо яких набрали законної сили, але їх частка серед всіх таких осіб дещо зменшилася. У 2004 р. вона становила 88,7%, надалі коливалася в межах від 81,2% у 2007 р. до 88,1% у 2012 р., а упродовж останніх 4 років переважно скорочувалася й у 2016 р. дорівнювала 81,1%.

Натомість зріс відсоток осіб, кримінальні провадження щодо яких було закрито: 2004 р. – 10,6%, 2016 р. – 17,9%. Абсолютна кількість таких осіб протягом 2005–2013 рр. помітно змінювалася (від 21900 у 2009 р. до 33957 у 2007 р.), головним чином, через коливання кількості амністованих, а упродовж останніх трьох років розглядуваного періоду постійно зменшувалася (2016 р. – 16791).

Відсоткові показники неосудних осіб, до яких застосовано примусові заходи медичного характеру, та осіб, яких було виправдано, були незначними і стабільними – у середньому 0,6% та 0,3% відповідно.

Для динаміки чисельності осіб, засуджених за вчинення злочинів, зберігалася характерна тенденція до зменшення (рис. 2).

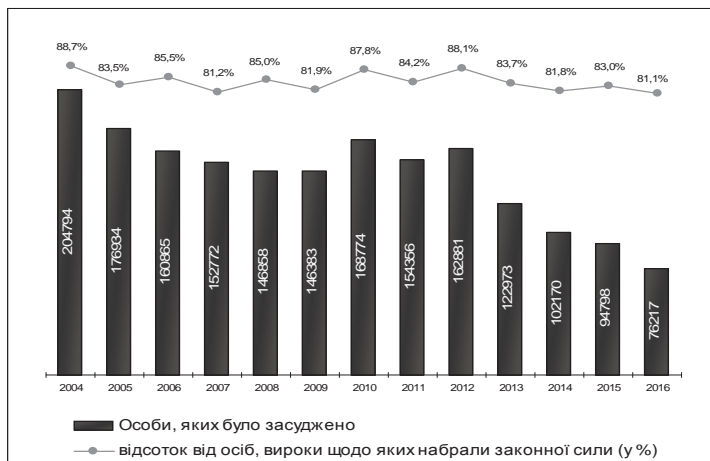

Рис. 2. Динаміка кількості осіб, яких було засуджено в Україні у 2004–2016 рр.

У 2004 р. кількість засуджених дорівнювала 204794. Протягом 2005–2009 рр. цей показник помітно зменшився і становив 146383, що менше ніж у 2004 р. на 28,5 %. Упродовж наступних 3 років аналізованого періоду мали місце коливання цього показника то в бік зростання, то зменшення. У 2010 р. було зафіксовано збільшення числа засуджених до 168774 (+15,3 %), імовірно, пов'язане із суттєвим зростанням кількості зареєстрованих злочинів та виявлених осіб, що їх вчинили у 2009–2010 рр. За наступні два роки коливання їх чисельності були відносно незначними (2011 р.: –8,5 %; 2012 р.: +5,5 %), а у 2013–2016 рр. відбулося зменшення кількості засуджених осіб до 76217, що у 2,1 раза нижче за рівень 2012 р.

Відповідно до такої динаміки числа засуджених коефіцієнт судимості у розрахунку на 100 тис. всього населення в Україні істотно змінювався. У 2004 р. він становив 433, у 2005–2009 рр. – постійно зменшувався і у 2009 р. дорівнював 317, за наступні 3 роки – помітно коливався (2010 р. – 369, 2011 р. – 338, 2012 р. – 358), а упродовж останніх років знизився до 179, що є найнижчим показником за аналізований період. Загалом коефіцієнт судимості в Україні скоротився протягом аналізованого періоду у 2,4 раза.

Доцільно зіставити динаміку чисельності засуджених з динамікою кількості виявлених правоохоронними органами, перш за все поліцією (міліцією), осіб, які вчинили злочини (рис. 3).

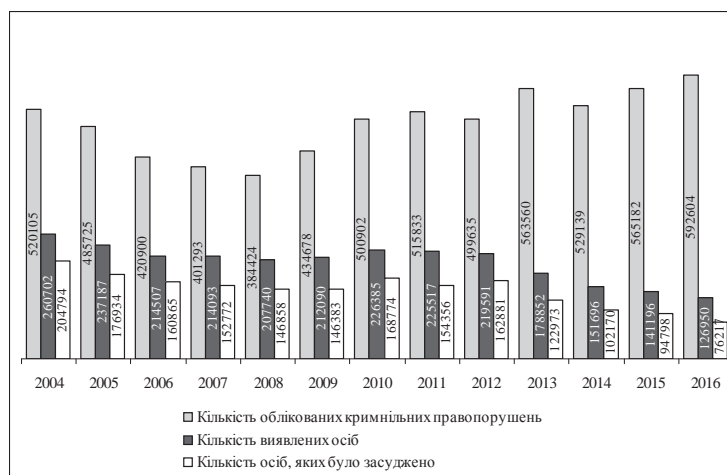

Рис. 3. Зіставлення кількості облікованих злочинів, виявлених осіб, які вчинили злочини, та осіб, вироків (постанови) щодо яких набрали законної сили, в Україні у 2004–2016 рр.

З рисунку видно, що збільшення або зменшення числа виявлених злочинців призводить до відповідного збільшення або зменшення кількості засуджених.

Зниження протягом більшої частини аналізованого періоду рівня діяльності органів поліції (міліції) щодо розкриття та розслідування злочинів мало наслідком суттєве зменшення чисельності виявлених злочинців (у 2,1 раза) та, відповідно, і осіб, засуджених за вчинення злочинів. На зменшення результативності діяльності судів вплинули також такі фактори як неготовність системи кримінального судочинства, зокрема органів досудового слідства та оперативно-розшукових підрозділів, працювати за нормами нового КПК України, недоліки в нормативно-правовому регулюванні та організації роботи судів.

Слід зауважити, що починаючи з 2013 р. графік числа облікованих злочинів кардинально відрізняється від двох перших графіків. За останні 4 роки кількість облікованих злочинів помітно зростала на фоні постійного зменшення чисельності виявлених та засуджених злочинців. Ці дані свідчать про те, що правоохоронна та судова системи перестали ефективно впливати на злочинність, рівень караності злочинів істотно зменшився.

Особи, засуджені за вчинення злочинів, також розділяються на дві великі групи: засуджені до відбування покарання і засуджені зі звільненням від відбування покарання. Протягом розглядуваного періоду відсоткове співвідношення двох зазначених груп серед всіх засуджених суттєво змінювалося. На початку аналізованого періоду серед суддів переважала тенденція до гуманізації каральної практики, яка вилилася у значне зменшення відсотку перших і зростання відсотку останніх (рис. 4).

Частка осіб, засуджених до відбування покарання, становила у 2004 р. 38,1 % (78075 осіб), тоді як показник кількості звільнених від відбування покарання дорівнював 61,9 % (126719). Така гуманізація була, на наш погляд, надмірною і ставила під сумнів ефективність діяльності системи кримінального судочинства. З 2005 р. цей перекис поступово виправлявся, тобто розпочалося збільшення частки засуджених до покарання і зменшення частки тих, хто був від нього звільнений. Як наслідок, у 2009 р. відсотковий показник засуджених до покарання перевищив 50 % (74165), у 2013 р. становив 60,4 % (74334), а у 2016 р. – зменшився до 57,8 % (44025). Відповідно, частка засуджених, звільнених від покарання, у 2009 р. дорівнювала 49,3 % (72218), у 2013 р. – 39,6 % (48639), а у 2016 р. – 42,2 % (32192). Як бачимо, при значному зниженні за останні 4 роки загального числа засуджених, істотно зменшилися обидва зазначені показники.

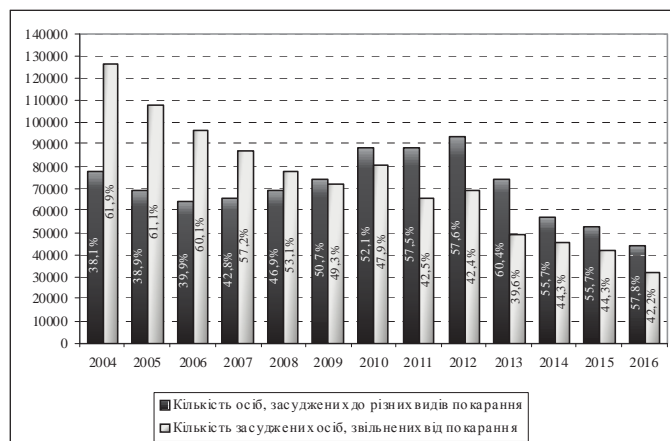

Рис. 4. Зіставлення часток осіб, засуджених до різних видів покарання, та осіб, звільнених від покарання, в Україні у 2004–2016 рр.

За ці роки суттєво змінилася структура осіб, засуджених до відбування покарання, за видами призначеного основного покарання (рис. 5).

У 2004 р. суди застосовували позбавлення волі відносно 54234, що менше від показника попереднього року на 14,5 %. Цього року цей вид покарання призначався найчастіше (69,5 % від усіх осіб, яким було призначене покарання). Упродовж наступних років тенденція до скорочення частки осіб, засуджених до позбавлення волі, при відхиленнях в окремі роки, продовжилася. У 2016 р. число осіб, позбавлених волі, дорівнювало 16167, що склало 36,7 % всіх засуджених до відбування покарання. Слід відзначити, що цього року вперше в історії України позбавлення волі стало другим за частотою призначення видом покарання. Тобто за розглядуваний період частка осіб, засуджених до позбавлення волі, зменшилася у 1,9 рази.

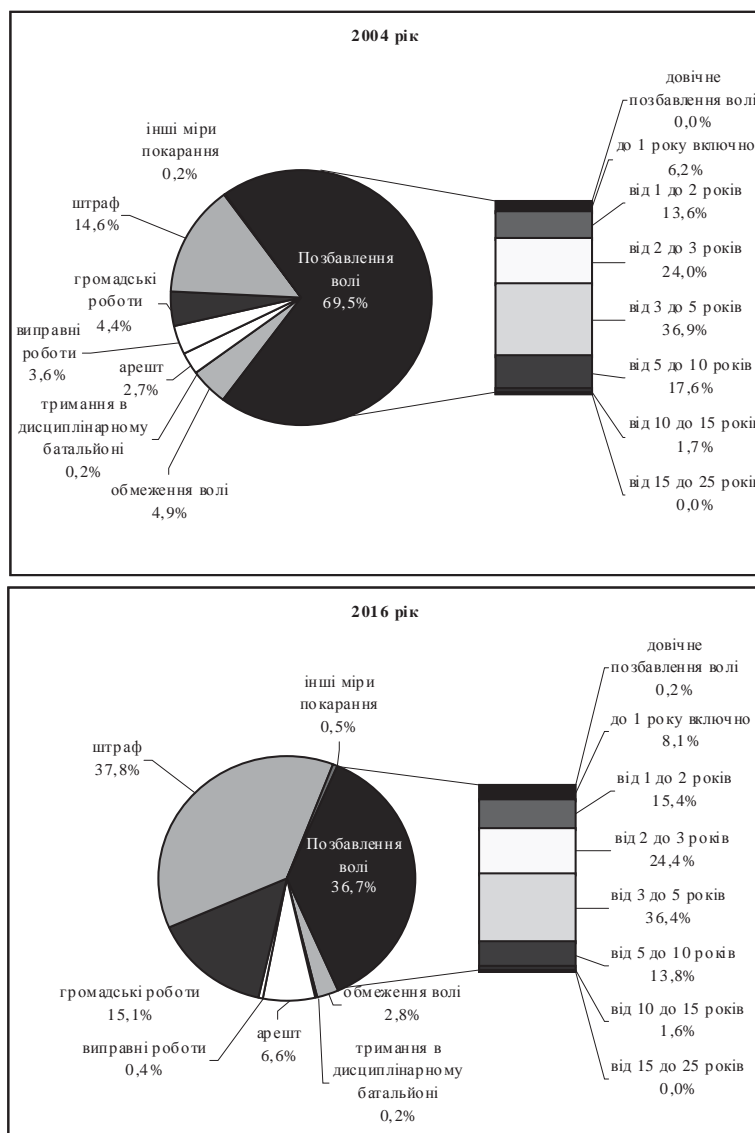

Рис. 5. Структура осіб, засуджених до відбування покарань, за видами призначеного основного покарання в Україні у 2004 та 2016 рр.

Для кількості осіб, засуджених до штрафу, була характерною зворотна тенденція. Їх кількість переважно зростала, і дедалі збільшувалася частка оштрафованих з-поміж усіх засуджених до відбування покарання. Якщо у 2004 р. до

штрафу було засуджено 11393 особи (14,6 %), то у 2016 р. – 16637 (37,8 %). За ці роки відсоток оштрафованих збільшився у 2,6 рази, і цей вид покарання став найбільш поширеним.

Також слід відзначити помітне зростання часток осіб, засуджених до громадських робіт (з 4,4 % до 15,1 %) та арешту (з 2,7 % до 6,6 %).

Обмеження волі призначалося судами протягом розглядуваного періоду нечасто (2002 р. – 4,9 %, 2016 р. – 2,8 %), а засуджувати до виправних робіт суди практично припинили (3,6 % та 0,4 %).

Сила карального впливу на засуджених до позбавлення волі визначається строком, на який воно призначається. На рисунку 5 справа наведено розподіл засуджених до позбавлення волі за цією ознакою⁷, який протягом цих років був відносно стабільним. Найчастіше позбавлення волі призначалося на строк від 3 до 5 років (2004 р. – 36,9 % , 2016 р. – 36,4 %). Далі йдуть особи, засуджені на строк від 2 до 3 років (24,0 % та 24,4 %), від 1 до 2 років (13,6 % та 15,4 %), від 5 до 10 років (17,6 % та 13,8 %), до 1 року включно (6,2 % та 8,1 %).

Довічне позбавлення волі призначалося нечасто. Протягом розглядуваного періоду кількість осіб, які були засуджені до цього покарання, суттєво коливалася. У 2004 р. таких осіб було 22, у 2007 р. – 115, у 2013 р. – 53 й у 2016 р. – 27. Загалом простежується прагнення судів застосовувати цей вид покарання якомога рідше.

Серед засуджених осіб, звільнених від відбування покарання, абсолютну більшість, у середньому 97,0 %, склали особи, звільнені від відбування покарання з випробуванням (рис. 6). Чисельність таких осіб у 2004 р. дорівнювала 122864, а в наступні роки переважно скорочувалася й у 2016 р. становила 31491, що майже у 4 рази менше, ніж на початку розглядуваного періоду.

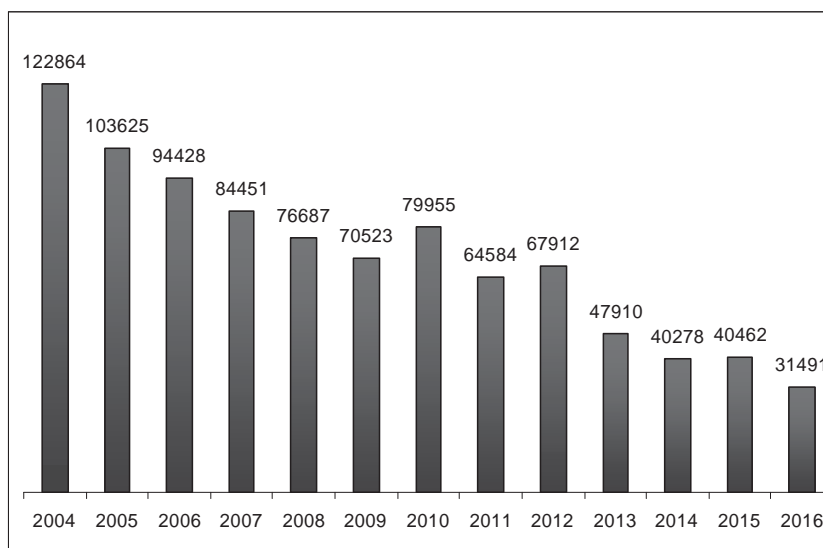

Рис. 6. Динаміка кількості осіб, яких було засуджено, але звільнено від відбування покарання з випробуванням в Україні у 2004–2016 рр.

Необхідно зазначити, що протягом аналізованого періоду від відбування покарання з випробуванням звільнялося у середньому 50 % осіб, яких було засуджено. У 2004–2006 рр. частка таких осіб серед всіх засуджених становила

¹ За 100% в цьому випадку береться загальна кількість осіб, засуджених до позбавлення волі.

близько 60 %, у наступні роки вона постійно зменшувалася й у 2016 р. складала 41,3 % всіх засуджених. Тим не менш чисельність осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням у цьому році, майже удвічі перевищувала кількість осіб, засуджених до позбавлення волі.

На основі наведених даних можна зробити низку висновків:

судами України упродовж останніх років здійснюється політика гуманізації практики призначення кримінальних покарань, яка проявляється у зменшенні чисельності осіб, кримінальні провадження щодо яких розглядаються судами, пом'якшенні покарань, що призначаються, збільшенні випадків звільнення від відбування покарання з випробуванням. У 2004 р. показники застосування кримінальної репресії в державі були настільки низькими, що ставилася під сумнів ефективність функціонування системи кримінального судочинства. З 2005 р. суди почали виправляти надмірний перекис в бік гуманізації, але стану оптимального впливу системи кримінального судочинства на злочинність, на нашу думку, ще не досягнуто;

у якості додаткових факторів, які обумовили послаблення рівня кримінальної репресії в Україні слід вказати на суттєве зниження рівня діяльності органів попереднього слідства та оперативно-розшукових підрозділів, труднощі їх адаптації до здійснення діяльності відповідно до норм нового КПК України;

не слід поспішати з негативною оцінкою тенденції до послаблення кримінальної репресії в Україні, оскільки аналогічні процеси відбуваються в системах кримінального судочинства багатьох країн світу. Очевидною є необхідність подальшого моніторингу практики застосування кримінальних покарань в країні, більш глибокого дослідження її впливу на кримінальну ситуацію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Лунеев В.В.* Социально-правовой контроль и предупреждение преступности. Проблемы социальной и криминологической профилактики преступлений в современной России. Москва, 2002. С. 145–164.

2. *Кулик О.Г.* Злочинність в Україні: тенденції, закономірності, методи пізнання : монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2011. 288 с.

3. *Кулик О.Г., Наумова І.В., Бова А.А.* Злочинність в Україні: фактори, тенденції, протидія (2002–2014 рр.): монографія. Київ: ДНДІ МВС України, 2015. 364 с.

Отримано 09.10.2017